doi:10.32020/ArtandDoc/33/2025/10

Magdalena TARNOWSKA

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Wydział Nauk Historycznych, Instytut Historii Sztuki

PAMIĘĆ / REAKCJA NA ZAGŁADĘ. FORMY UPAMIĘTNIENIA ZAGŁADY W SZTUCE WYBRANYCH ARTYSTÓW POLSKO-ŻYDOWSKICH Z LAT 1945-1950

Przed wybuchem II wojny światowej diaspora żydowska w Polsce, licząca około 3,5 miliona osób i należała do największych na świecie. Zróżnicowana światopoglądowo społeczność współtworzyła wielonarodowy pejzaż kraju. Do najważniejszych ośrodków kultury Żydów polskich należały Warszawa – stanowiąca centrum o zasięgu międzynarodowym, Lwów, Kraków, Łódź i Wilno.

W dwudziestoleciu międzywojennym działało około 600 plastyków pochodzenia żydowskiego - przedstawiciele starszego pokolenia o ugruntowanej pozycji zawodowej oraz młodzi, urodzeni w pierwszej i drugiej dekadzie dwudziestego wieku rozpoczynający karierę artystyczną lub studiujący w miejscowych i zagranicznych uczelniach.[1] W większości byli aktywni jednocześnie w dwóch obszarach kulturowych – polskim i żydowskim, co przejawiało się przede wszystkim poprzez udział w wystawach, stowarzyszeniach i grupach artystycznych. Uczestniczyli w ekspozycjach organizowanych przez Związek Zawodowy Polskich Artystów Plastyków (ZZPAP, później Związek Polskich Artystów Plastyków, ZPAP), Instytut Propagandy Sztuki (IPS), Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych (TZSP), Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych (TPSP) oraz przez Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych (ŻTKSP) założone w 1923 roku i Żydowskie Stowarzyszenie Artystów Plastyków (ŻSAP) działające od lat trzydziestych dwudziestego wieku. Tworzone przez nich dzieła, zarówno w warstwie formalnej, jak ikonograficznej, reprezentowały aktualne tendencje sztuki polskiej i europejskiej. Tylko niektórzy podejmowali tematy związane z problematyką tożsamości czy poszukiwaniem stylu narodowego, co najczęściej było związane z ich zaangażowaniem w ruchy polityczne opowiadające się za rozwojem kultury jidysz w diasporze

lub syjonistyczne promujące ideę utworzenia własnego państwa i sztuki narodowej opartej przede wszystkim na dziedzictwie Bliskiego Wschodu.

Holokaust położył kres społeczności Żydów w Europie. Jej odrodzenie wydawało się nierealne z powodu niemal całkowitego wyniszczenia zarówno populacji (ocalało zaledwie kilka procent) jak i jej dorobku duchowego i materialnego. Jednak Polska, na kilka powojennych lat, stała się ośrodkiem odbudowy życia żydowskiego. Wraz z napływem repatriantów z ZSRR, powrotami z obozów koncentracyjnych i wyjściem z ukrycia populacja Żydów sięgnęła około 250.000 w końcu 1946 roku, zaś w 1948 na skutek migracji, wynosiła już tylko 100.000.[2]

Organizacja życia przybywających do kraju Ocalonych była koordynowana przez Centralny Komitet Żydów Polskich (CKŻP, 1944-1950), który pełnił też rolę politycznej reprezentacji wobec władz w kraju oraz organizacji żydowskich za granicą.[3] Od lutego 1945 siedziba Komitetu mieściła się w Warszawie przy ul. Siennej 60. Na jego finanse składały się dotacje państwowe, składki oraz subwencje pochodzące głównie od amerykańskiej instytucji charytatywnej Joint [właśc. American Jewish Joint Distribution Commitee AJDC].[4]

Sytuacja repatriantów była bardzo trudna. Najczęściej byli pozbawieni jakichkolwiek dóbr materialnych, musieli także mierzyć się z tragedią utraty bliskich, często całych rodzin. Niemal wszyscy korzystali z pomocy CKŻP. W gestii Komitetu leżały: pomoc materialna, mieszkaniowa, zatrudnienie, opieka nad sierotami, lecznictwo, szkolnictwo, kultura, sprawy emigracji i poszukiwanie krewnych, a także rejestracja ocalonych przez Wydział Repatriacji przy współpracy z Państwowym Urzędem Repatriacji (PUR).[5] Tylko w 1946 utworzono ponad 100 spółdzielni zatrudniających około 43.000 osób.[6] Pod auspicjami Komitetu funkcjonowały takie organizacje jak: Towarzystwo Ochrony Zdrowia, Centrala Spółdzielni Wytwórczych „Solidarność," Bank dla Produktywizacji Żydów.[7]

Należy przy tym zaznaczyć, że odbudowa życia żydowskiego w latach 1945-1949 była kontrolowana przez władze komunistyczne. W pierwszym okresie obejmującym lata 1945-1947 rząd wspierał zarówno proces odrodzenia, jak i pewną autonomię polityczno-społeczną i kulturową Żydów, w latach 1948-1949 za sprawą zmian politycznych stopniowo wycofywał wsparcie, aż do całkowitej likwidacji tej „autonomii."[8]

Wraz z odbudową życia po wojnie z upadku podnosiła się też kultura. Jej rozwój wspierał i nadzorował Wydział Kultury i Propagandy (WKiP) i jego delegatury wojewódzkie, utworzony wiosną 1945 roku w obrębie CKŻP. Jego celem było przede wszystkim: „Zaspokojenie potrzeb kulturalnych i oświatowych mas żydowskich przez zakładanie domów kultury, bibliotek, teatrów, organizowanie wszelkiego rodzaju kursów, szkół i wydawnictw."[9]

Odbudowa życia artystycznego znalazła się w zakresie działalności Żydowskiego Towarzystwa Kultury (ŻTK) powstałego w listopadzie 1947 roku, a przede wszystkim Żydowskiego Towarzystwa Krzewienia Sztuk Pięknych (ŻTKSP) założonego w Warszawie w styczniu 1947 roku przez kierownika Wydziału Sztuki CKŻP historyka sztuki, marszanda Józefa Sandla (1894-1962) związanego z przedwojennym ŻTKSP działającym w latach 1923-1939 oraz znanego rzeźbiarza Natana Rapoporta (1911-1987).[10] Towarzystwo, do jego likwidacji 1949 roku, pracowało nad gromadzeniem i zabezpieczeniem ocalałego dziedzictwa kulturowego dla planowanego Muzeum Sztuki Żydowskiej, udzielało plastykom pomocy materialnej, lokalowej, zapewniało pomoc w zatrudnieniu, a także przydział materiałów malarskich. Organizowało konkursy, wystawy, plenery, odczyty, akcje promocyjnie w prasie i radiu. W ciągu niespełna trzech lat działalności stało się swego rodzaju centrum życia plastyków polsko-żydowskich. Bogaty zbiór materiałów Towarzystwa, znajdujący się w kolekcji Muzeum i Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma w Warszawie (ŻIH), pozwolił badaczom na opis jego działalności w mniejszym lub większym zakresie.[11]

Ostatnio okres odbudowy życia żydowskiego w pierwszych latach powojennych stał się

Sztuka i Dokumentacja nr 33 (2025) | *Art and Documentation* no. 33 (2025) • ISSN 2080-413X • e-ISSN 2545-0050 • doi:10.32020/ARTandDOC

przedmiotem zainteresowania badaczy, co zaowocowało publikacjami na temat poszczególnych jego aspektów, także miast czy regionów.[12] Do ważniejszych opracowań przydatnych w badaniach nad życiem artystycznym należy zaliczyć serię wydaną w latach 2014-2018 przez ŻIH zatytułowaną *Z Dziejów Centralnego Komitetu Żydów w Polsce* poświęconą różnym aspektom jego działalności, w tym problematyce środowiska inteligencji twórczej, a także pozycje dotyczące kultury i literatury żydowskiej pod redakcją Magdaleny Ruty.[13] Do cennych i spektakularnych zarazem wydarzeń należały dwie wystawy prezentujące ów proces poprzez pryzmat twórczości artystycznej zorganizowane w Warszawie: pierwsza zatytułowana *Zaraz po Wojnie* w Zachęcie Narodowej Galerii Sztuki (Zachęta NGS) w 2020 roku, druga *1945 Nie Koniec nie Początek* w Muzeum Historii Żydów Polskich Polin (MHŻP Polin) w 2025 roku. Obu towarzyszyły publikacje.[14] Pomocnym źródłem w pracach nad opisem działalności plastyków żydowskich w drugiej połowie lat czterdziestych dwudziestego wieku jest seria wydawana przez Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk (IS PAN): *Polskie Życie Artystyczne w Latach 1944–1960,* której tomy 1-4 obejmują lata 1944-1950.[15]

Prowadzone przeze mnie badania mają na celu pełny opis środowiska, życia i twórczości artystów polsko-żydowskich czynnych w pierwszych latach po wojnie, przede wszystkim tych, którzy opuścili Polskę w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych dwudziestego wieku lub zmarli w tym czasie. Pozyskanie wystarczającej ilości danych nie jest łatwe zważywszy na fakt, że większość z nich zabrała ze sobą swój dorobek, znikając tym samym nieomal bez śladu z pejzażu sztuki polskiej i jej historii. Należy przy tym podkreślić, że na taki stan rzeczy wpływ miały także uwarunkowania polityczne wynikające z realizacji socjalistycznych założeń homogeniczności społeczeństwa i wytwarzanej przezeń kultury. Całościowe opracowanie tego zjawiska w jego najważniejszych aspektach (biograficznym, tożsamościowym, politycznym, socjologicznym, artystycznym – formalnym i ikonograficznym), wymaga jeszcze wielu poszukiwań prowadzonych w instytucjach kultury w Polsce i zagranicą, w prasie, także w zespołach archiwalnych jak chociażby: CKŻP, ŻTK, Związku Zawodowego Polskich Artystów Plastyków (ZZPAP) czy Instytutu Pamięci Narodowej (IPN) i Ministerstwa Spraw Zagranicznych (MSZ, w celu odnalezienia i weryfikacji danych biograficznych poszczególnych osób zawartych zwykle w ankietach paszportowych). Niezwykle cennym w źródłem informacji są kolekcje dzieł i archiwaliów należące do spadkobierców ocalonych oraz ich relacje na ich temat, m.in. rodziny Mojżesza Boruszka, Alexandra Bogena, Rafaela Chwolesa czy Henryka Hechtkopfa.[16]

Rezultaty dotychczas przeprowadzonych prac udostępniłam do tej pory w artykułach monograficznych lub odnoszących się do wybranych zagadnień, miedzy innymi do postawy wobec Zagłady i jej obrazowania w sztuce.[17]

Wyniki przeprowadzonych przeze mnie kwerend wykazały, że latach 1945-1950 na terenie Polski tworzyło około 40 plastyków – ocalonych z Zagłady – czynnych przed 1939 rokiem oraz niewielka liczba studentów (około 10 osób). Większość z nich osiedliła się w Łodzi stanowiącej wówczas centrum administracyjne i kulturowe, ale także we Wrocławiu i kilku miastach na Dolnym Śląsku, Katowicach, Krakowie, Szczecinie i w Warszawie. W lutym 1947 roku łódzcy artyści założyli Spółdzielnię Artystyczno-Malarską „Sztuka" z siedzibą w lokalu przy ul. Piotrkowskiej 42.[18] Plastycy brali udział w organizacji na nowo działalności środowiska – uczestniczyli w pracach ŻTK i ŻTKSP, w konkursach organizowanych corocznie na plakat upamiętniający powstanie w getcie warszawskim, w indywidualnych i zbiorowych ekspozycjach - w 1948 roku w Łodzi i w 1949 roku we Wrocławiu.[19] Przy czym należy mieć na uwadze, że należeli także do ZPAP i brali czynny udział w jego działalności i wystawach.

Proces odbudowy życia żydowskiego przerwało nadejście czasów stalinowskich. Na przełomie 1949 i 1950 roku wszystkie organizacje, stowarzyszenia, wydawnictwa, prasa, niemal wszystkie instytucje poza Żydowskim Instytutem

Historycznym w Warszawie, zostały zlikwidowane. W 1950 roku z połączenia CKŻP i ŻTK utworzono świecką organizację – Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce (TSKŻ). W tym okresie większość plastyków wyemigrowała, a ci którzy pozostali opuścili Polskę po 1968 roku.

Holokaust zniszczył nie tylko społeczność żydowską Europy i jej dziedzictwo, pozostawił także niezatarty ślad w psychice tych, którzy przetrwali i wywarł wpływ na życie następnych pokoleń. Stał się także elementem narracji historycznej, literackiej i artystycznej kultury europejskiej, a nawet światowej.

W obszarze sztuk pięknych trauma Zagłady obrazowana jest poprzez użycie różnorodnych środków wyrazu. Ich dobór zależny jest przede wszystkim od postawy przyjmowanej przez danego twórcę wobec osobistych przeżyć czy doświadczeń, ich skutków oraz od jej/jego postawy artystycznej obejmującej także terapeutyczną funkcję sztuki i jej rolę jako nośnika treści uniwersalnych. W odniesieniu do tej grupy można wyodrębnić kilka form tzw. doświadczenia granicznego (bezpośredniego lub pośredniego) obejmującego - wykluczenie, utratę, okrucieństwa i śmierć, życie w ukryciu, opresję, walkę zbrojną, pomoc, przetrwanie - które wywarły w pływ na sztukę jej członków. Do podstawowych reakcji na te kwestie należą: wyparcie, zaniechanie działalności artystycznej, utrwalanie przeżyć (jako forma terapii czy potrzeba podtrzymania pamięci autorach i ofiarach Szoah), obrazowanie walki, afirmacja życia i 'nowego początku,' transformacja doświadczeń w formy symboliczne i abstrakcyjne oraz postawa mieszana, zmieniająca się z upływem lat.

Na potrzeby niniejszego artykułu wybrałam tych artystów, których twórczość prezentuje najbardziej reprezentatywne formy upamiętniania Zagłady i jej skutków, a także ukazuje transformację traumatycznych doświadczeń w postawę afirmatywną.

Bezpośrednimi świadkami Zagłady byli: Alexander Bogen (1916-2010) partyzant, Mojżesz Bromberg (Moshe Bar-Am, 1920-1982) więzień obozów koncentracyjnych (KC).[20] Ocaleni którzy doświadczyli Szoah w sposób pośredni to: Chaim Hanoft (1899- zmarł w Krakowie 1951), Rafał (Rafael) Mandelzweig (1908-1956), Chaim Goldberg (1917-2004), Natan Rapoport i Henryk Hechtkopf (1910-2004).[21]

Obraz Tragedii

Spośród wymienionych powyżej reakcji na Zagładę materializujących się poprzez środki wizualne najlepiej opracowane, a tym samym najtrwalej zapisane w świadomości społecznej, jest obrazowanie jej poszczególnych etapów, począwszy od wykluczenia i naznaczenia, poprzez getta, obozy koncentracyjne, aż po śmierć w komorach gazowych i egzekucjach. Trzeba przy tym zaznaczyć, że w omawianym okresie nie funkcjonowało jeszcze pojęcie Holocaust / Zagłada, jako termin określający ludobójstwo dokonane na Żydach. Pierwszym wizualnym znakiem i dokumentem jednocześnie rozpoczynającego się procesu – szczególnie wcześnie w Polsce - zmierzającego do wypracowania / wyodrębnienia Zagłady spośród wszystkich zbrodni hitlerowskich stał się album – dokument – *Zagłada Żydostwa Polskiego* opracowany przez Gerszona Taffeta i wydany w 1945 przez CŻKH. Przyczynił się on do kształtowania obrazu Holocaustu.[22]

Do utrwalenie obrazu tragedii Zagłady przyczynili się 'ocaleni' – wybitni artyści, którzy pozostali w kraju i tu rozwijali swoją karierę, kształtowali język plastycznej wypowiedzi, doczekali się wystaw i opracowań monograficznych. Należą do nich między innymi: związani przed wojną z awangardą krakowską Jonasz Stern (1904-1988), Erna Rosenstein (1913-2004), a także Izaak Celnikier (1923-2011).[23] Wszyscy podejmowali w swojej twórczości tematykę związaną z traumą wojny, kształtując tym samym osobistą i kolektywną pamięć.

Stern - malarz i grafik, po wybuchu wojny przebywał we Lwowie, gdzie w 1941 trafił do getta. Podczas jego likwidacji 1 czerwca 1943 przypadkowo ocalał z masowej egzekucji w obozie

Sztuka i Dokumentacja nr 33 (2025) | *Art and Documentation* no. 33 (2025) • ISSN 2080-413X • e-ISSN 2545-0050 • doi:10.32020/ARTandDOC

janowskim. Po ucieczce na Węgry, pod przybranym nazwiskiem, doczekał końca wojny i w 1945 roku wrócił do Krakowa. Do 1956 roku tworzył cykl litografii *Getto Lwowskie*, od 1964 abstrakcyjne asamblaże poświęcone przede wszystkim traumie Zagłady w jej wymiarze uniwersalnym. W lwowskim getcie znalazła się również Erna Rosenstein, malarka i poetka. Od 1942 roku ukrywała się po tzw. stronie aryjskiej pod przybranymi nazwiskami w Warszawie i Częstochowie. Po wojnie mieszkała w stolicy. W 1946 roku namalowała dość wyjątkowy w jej twórczości figuralny obraz zatytułowany *Getto* – nawiązujący do mitu Niobe rozpaczającej po uśmierconych dzieciach (il. 1). W późniejszych surrealistycznych pracach można odnaleźć pamięć o Zagładzie w tytułach czy motywach symbolicznych, jak w rysunku z kolekcji Muzeum Getta Warszawskiego (MGW) zatytułowanym *Golgota* z 1967 roku.[24] Pamięci o Holocauście poświęcił swoją twórczość Izaak Celnikier – wybitny malarz i grafik o międzynarodowej renomie - więzień białostockiego getta (1941-1943), następnie obozów koncentracyjnych w Stutthofie, Auschwitz II i Auschwitz III, Mauthausen, Sachsenhausen i Flossenbürgu. Wyzwolony przez armię amerykańską z transportu do KL Dachau w kwietniu 1945. Do 1957 roku mieszkał w Warszawie, wyemigrował do Francji i mieszkał do końca życia w Paryżu. Pomimo emigracji, jego sztuka jest dobrze znana za sprawą wystaw i monografii, z których ostatnia prezentująca jego prace z lat 1946-1964 odbyła się w ŻIH w listopadzie 2023-kwietniu 2024.[25] W odniesieniu do problematyki obrazowania Holocaustu w pierwszych latach powojennych na uwagę zasługuje jego obraz z 1949 roku zatytułowany *Getto,* nawiązujący do pracy Rosenstein, który został nagrodzony na Ogólnopolskiej Wystawie Młodej Plastyki w Galerii Arsenał w Warszawie w 1955 roku.

Należy przy tym wspomnieć o odmiennej reakcji na traumę wojny. Równie wybitni malarze, którzy przetrwali ten czas w ukryciu, lwowianin i członek awangardowej grupy Artes - Marek Włodarski (właśc. Henryk Streng, 1903-1960), kolorysta i członek Komitetu Paryskiego - Artur Nacht-Samborski (właśc. Artur Nacht, 1898-1974) zachowali swoje nowe/zmienione tożsamości, dystansując się przy tym do przeżyć wojennych.[26] Taką samą postawę prezentowała łódzka malarka Sara Gliskman-Fajtlowicz – więźniarka łódzkiego getta, tworząca wówczas obrazy ukazujące rzeczywistość dzielnicy zamkniętej, zaś po wyzwoleniu programowo dystansowała się od wojennych doświadczeń.[27]

Spośród wymienionych powyżej twórców bezpośrednim świadkiem Zgłady był Mojżesz Bromberg (Moshe Bar-Am, 1920-1982) - malarz, rysownik, miniaturzysta. Pochodził z Piotrkowa Trybunalskiego, w 1939 roku po ukończeniu szkoły średniej w Krakowie rozpoczął studia w tamtejszej ASP. Po wybuchu wojny znalazł się w rodzinnym mieście, następnie w obozie pracy, skąd zbiegł i przedostał się do Lwowa, gdzie kontynuował studia. W latach 1941-1945 przebywał w Samarkandzie w Uzbeckiej SSR. Utrzymywał się z prac dekoracyjnych wykonywanych dla partyjnej elity. Studiował też technikę perskich miniatur, malował pejzaże i sceny rodzajowe. Repatriowany latem 1945, zamieszkał wraz z żoną Bertą Aronow w Łodzi. Brał udział w wystawach ZZPAP, ŻTKSP w Łodzi, Krakowie i Wrocławiu. Współpracował z Teatrem Żydowskim tworząc scenografie do przedstawień słynnych komików Dżigana i Szumachera. Zaangażował się również w poszukiwanie żydowskich sierot i przerzucanie ich do Izraela. W czasie wojny stracił najbliższych (rodziców i siostrę Miriam) ocalał tylko jego brat Józef. Utracił także majątek rodziny. W 1950 emigrował do Izraela zabierając cały dorobek artystyczny. Mieszkał w Tel Awiwie, następnie w Ramat Gan. Dzięki wsparciu prezydenta Izraela, Icchaka Bena-Cwiego poświęcił się tworzeniu miniatur o tematyce biblijnej, które przyniosły mu sławę. Kontynuował także twórczość związaną z Zagładą, malarstwo pejzażowe i martwą naturę. Ostatnie lata życia spędził w Toronto w Kanadzie.[28]

W malarstwie z lat 1945-1950 podejmował przede wszystkim tematykę związaną z tragedią Holokaustu, a także walki przeciwko hitlerowskiemu najeźdźcy. W relacjach prasowych z wystaw

organizowanych w latach czterdziestych można znaleźć fotografie prac odwołujących się do jego przeżyć z obozu pracy. Jeden z jego obrazów z 1946 roku zatytułowany *Wysiedlenie* (il.2), to przejmująca scena ukazująca więźniów getta trwających w oczekiwaniu na deportację. Jego syntetyczna forma jest pozbawiona dramatyzmu, niemal monochromatyczna gama szarości i czerni w pełni oddają zarówno tragizm Zagłady, jak i rozpacz artysty po utracie najbliższych.[29] Według relacji dzieci artysty Eddiego i Miriam pamięć Holocaustu nigdy go nie opuściła, planował nawet wznieść pomnik pamięci jego ofiar na cmentarzu w Holon w Izraelu.[30]

Wydaje się, że najważniejszym wydarzeniem artystycznym dla ukształtowania obrazu Zagłady w świadomości społecznej (szczególnie społeczności żydowskiej), była wystawa Rafała Mandelzweiga zatytułowana *Martyrologia Ludzka 1939 – 1945*, otwarta 7 sierpnia 1946 roku w lokalu WKŻ we Wrocławiu.[31] Była ona następnie prezentowana we wrześniu w Łodzi i od 3 listopada Warszawie.[32] Nie bez znaczenia jest fakt, że była to w ogóle pierwsza wystawa artysty żydowskiego w powojennej Polsce. Mandelzweig nie był bezpośrednim świadkiem Szoah, ale jego rysunki ukazujące jej przebieg były często reprodukowane w prasie, głównie żydowskiej, przyczyniając się do utrwalenia wizji męczeństwa Żydów.

Urodził się w 1908 w Warszawie, uczył się w tamtejszej Miejskiej Szkole Sztuk Zdobniczych i Malarstwa. Debiutował w latach trzydziestych dwudziestego wieku. Po wojnie uzupełniał wykształcenie w Paryżu (od ok. 1949) i Brukseli. Wystawiał w Salonach ŻTKSP w 1932 i 1935, w IPS w 1934. W 1939 miał indywidualną wystawę w Radomiu. W przedwojennej twórczości podejmował głównie tematykę społeczną, najczęściej obrazującą życie żydowskich dzielnic i sztetli.[33] Po napaści III Rzeszy na Polskę przedostał się na teren ZSRR, wojnę spędził wraz z rodziną w Samarkandzie w Uzbekistanie. Kontynuował tam twórczość artystyczną. W poczuciu wspólnoty ze swoim narodem podejmował w niej przede wszystkim tematy związane z wojną. W 1941 miał w Samarkandzie wystawę indywidualną, która zyskała uznanie krytyki radzieckiej.[34] Do Wrocławia przybył w lipcu 1946 roku. Brał czynny udział w działalności ŻTKSP, był członkiem jego zarządu jako delegat Wrocławia.[35] W 1947 wyjechał do USA, stamtąd do Urugwaju. Zmarł w Montevideo.

Wspomniana wystawa, złożona ze 100 prac malarskich i graficznych powstałych w Samarkandzie, cieszyła się dużą popularnością, według danych gazety *Pionier* zwiedziło ją ponad 5000 osób. Motywem przewodnim ekspozycji były tragedia i walka Żydów podczas II wojny światowej, ale jej część prezentowała także barwne pejzaże i sceny rodzajowe z Uzbekistanu.[36] Część ekspozycji poświęcona Szoah podzielona była na trzy sekwencje. W pierwszej ukazującej tragiczny los wysiedleńców i uciekinierów eksponowano m.in. dzieła: *Dokąd, Wieczni Tułacze i Pogorzelcy, Uciekinierzy i Stracone Nadzieje*. W drugiej można było obejrzeć obrazy: *Poszukiwanie Zwłok, Ewakuowani, Konc-lager, Pomścij, Żywa Pochodnia* (il. 3) oraz *Cienie* z cyklu *Mądjanek*. Ostatnia prezentowała bohaterstwo narodu żydowskiego w walce - były to m.in. obrazy: *Powstanie* w *Getcie Warszawskim, Bitwa u Bramy Getta, Na Gruzach Getta,* oraz *Rabin Icchak Zawada na Linii Frontu,* a nawet *Polska Dywizja Kościuszki pod Lenino*.[37] Artysta w 1949 roku namalował przypuszczalną replikę tego przedstawienia (il. 4), należącą obecnie do kolekcji TSKŻ we Wrocławiu. Wystawa zyskała duże uznanie krytyków publikujących w prasie żydowskiej i polskiej. W większości recenzji podkreślano dobrą kompozycję obrazów i mistrzostwo w budowaniu kolorem struktury i nastroju, w grafice ekspresyjną kreskę nawiązującą do sztuki Rembrandta. Ale przede wszystkim – i zgodnie z obowiązującym już wówczas kierunkiem propagandy komunistycznej rolę artysty „czującego, że być powinien nie tylko wykładnikiem gehenny swego narodu," ale i jego walki. W jednej z wrześniowych recenzji wystawy prezentowanej wówczas w Łodzi pisano, że artysta „tworzyć musiał niejednokrotnie - w pojęciu fizycznym - dosłownie krwią swoją! Kaleczył specjalnie palec, by sposób w ten sposób odcienie niezbędnego cynobru, którego wtedy tam dostać

Sztuka i Dokumentacja nr 33 (2025) | *Art and Documentation* no. 33 (2025) • ISSN 2080-413X • e-ISSN 2545-0050 • doi:10.32020/ARTandDOC

nie mógł. Ale to nie stanowiło przeszkody. Krwią swoją malować pragnął i musiał krwawienie dziesiątkowanego narodu swego!" Krytycy także wskazywali na uniwersalizm jego sztuki – uważając ją za „bezsprzecznie ważką pozycję w powojennym malarstwie."[38]

Zanim obraz męczeństwa i walki Żydów polskich na dobre zagościł w narracji politycznej i historycznej, w twórczości ocalonych odnaleźć można wątki odzwierciedlające inne reakcje na Zagładę. Zebrane przeze mnie materiały wskazują, że dość często było to obrazowanie dojmującej pustki zastanej po powrocie do rzeczywistości, które z czasem przekształcało się w afirmację odradzającego się życia – jako swego rodzaju dowód na istnienie ludzi skazanych na unicestwienie.

Doświadczenie Pustki

„Kręciłem się po mieście, pragnąc odnaleźć bliskich. Nikt nie wychodził ani z domów, ani z mieszkań. Wszystkie ulice były w ruinie – góry cegieł i kurzu, fragmenty ścian, kawałki drewna i żelaza. Miasto było wyludnione, a mnie się wydawało, że cały świat tak wygląda." Icchok Guterman, *In a Puster Sztot*, Lódź 1949 [*W Pustym Mieście*]. [39]

Pierwszą i najsilniejszą reakcją na zastaną rzeczywistość wśród ocalonych (w szczególności tych, którzy nie byli bezpośrednimi świadkami Holokaustu) - był szok wywołany doznaniem całkowitej pustki spowodowany zarówno utratą bliskich i całych społeczności, jak i zniszczeniem dorobku materialnego oraz miejsc zamieszkania – domów, niekiedy całych dzielnic lub miast. Przejmujące opisy tego doznania można znaleźć między innymi w książce zatytułowanej *Nowe Życie? Antologia Literatury Jidysz w Powojennej Łodzi (1945-1949)* pod redakcją Magdaleny Ruty.[40] W podobny sposób, przy użyciu środków wizualnych obrazowali je plastycy, między innymi Alexander Bogen malujący ruiny Wielkiej Synagogi w Wilnie czy Rafael Chwoles (1913-2002), który w latach 1945-1947 stworzył cykl zatytułowany *Getto Zniszczone - Architektura Starego Wilna* uwieczniając ruiny dzielnicy żydowskiej (il.5).[41] Jego syn, Aleksander, tak wspomina ten czas:

> (...) pierwszą jego myślą było utrwalić na zawsze w swoich rysunkach, obrazach to straszne Wileńskie Getto, w którym na jakiejś ulicy, w jakimś domu, w jakimś momencie przed zagładą znajdowali się jego rodzice, siostry. Łaził po tych ruinach getta dniami, tygodniami i malował.[42]

Niezwykle interesującym artystą był Henryk Hechtkopf. Związany ze stolicą, absolwent Wydziału Prawa Uniwersytetu Warszawskiego i późniejszy pracownik Sądu Najwyższego, swoją drogę życiową związał ze światem sztuki. Malarstwa i rysunku uczył się u przedstawicieli awangardy - Henryka Berlewiego (1840-1967), a następnie od około 1927 roku u Władysława Weintrauba (1891-1942). W latach 1932-1936 swoje prace malarskie i rysunkowe prezentował na wystawach ŻTKSP. Powołany do służby wojskowej w przededniu wybuchu II wojny światowej dostał się do niewoli w strefie okupacji sowieckiej, następnie był więźniem łagru. Na przełomie 1945 i 1946 roku wrócił do kraju. W wojnie stracił całą rodzinę, dorobek materialny i artystyczny. Po pierwszych próbach zamieszkania w Warszawie przeniósł się do Łodzi, gdzie brał udział w organizowaniu żydowskiego życia artystycznego. Był sekretarzem wspomnianej już Spółdzielni Artystów Malarzy „Sztuka," członkiem ŻTKSP oraz ŻTK. Pracował również w Łódzkiej Szkole Filmowej i przy produkcji filmów fabularnych, m.in. *Żołnierz Zwycięstwa* (1950), *Podhale w Ogniu* (1956). W 1957 osiedlił się w Izraelu w Bat Jam. Kontynuował karierę artystyczną. Był znanym i cenionym ilustratorem książek dla dzieci. Tworzył także kompozycje abstrakcyjne, symboliczne, pejzaże miejskie m.in. z Izraela i Polski, portrety, także cykl litografii ilustrujący minione życie żydowskiego sztetla.

Jego reakcja na utratę wszystkiego co było mu drogie i stanowiło punkt odniesienia dla jego

tożsamości była podobna jak Rafaela Chwolesa. Według relacji jego krewnych spędzał całe dnie w ruinach getta (przebywanie na tym terenie było wówczas zabronione), udając 'wariata' by uniknąć niebezpieczeństw spotkań z szabrownikami, tworząc przejmujący nicością cykl *Ruiny Getta Warszawskiego* (il. 6).[43] Rysunki, wystawione w Łodzi w styczniu 1948 roku, powielone w litografii i publikowane w prasie, przyczyniły się do utrwalenia w pamięci obrazu zniszczenia nie mniej, niż drastyczne obrazy procesu zagłady.[44] Hechtkopf, już po przeprowadzce do Łodzi dokumentował również stan miasta. Rysował łódzkie getto - Bałuty, zburzoną Wielką Synagogę przy ul. Wolborskiej.

Odrodzenie – Afirmacja Życia

Wydaje się, że dość szybko następowała transformacja doznania pustki w pragnienie odbudowy, ocalenia resztek dziedzictwa kulturowego. W środowisku inteligencji następowało to poprzez działania twórcze przejawiające się w opisie słownym bądź wizualnym.

Proces ten opisał w tekście „Cum Curikker Fun Undzere Szrajber" [Na Powrót Naszych Pisarzy] z 1946 roku, przebywający jeszcze wówczas w Moskwie, Dawid Sfard (1903-1981): „To przecież nasz własny płacz dobiegał do nas codziennie wraz z obrazami spalonych okolic zrujnowanego, zhańbionego domu. I właśnie z tego powodu przez cały czas tak silne było w każdym z nas poczucie, że nasze przypadkowe fizyczne ocalenie nie jest daremne; że milionkrotnie pomnażając nasze życie, powinniśmy spłacić dług za przerwane życie milionów; że musimy pozwolić zmarłym przemówić przez nas."[45]

Ówczesna twórczość Henryka Hechtkopfa prezentuje, obok zapisu destrukcji, podobną postawę. Już podczas pracy w ruinach getta warszawskiego rozpoczął drugi cykl uwieczniający wizerunki ocalonych z Holocaustu. Niemal do końca życia wspominał dzieci, które tam spotykał – czyste, nakarmione, grzeczne, pozwalające się portretować i nie wypowiadające ani jednego słowa. Zapewne przyprowadzane tam przez opiekunów w nadziei na odnalezienie ich rodzin. Rysował też portrety ludzi przybywających do łódzkiego WKŻ, aby się zarejestrować, poszukiwać biskich i otrzymać pomoc. Zapewne zamysłem autora było stworzenie dokumentu odradzającego się życia. Potwierdzają to jego odręczne notatki na licach lub odwrociach prac opisujące losy danej postaci, na przykład wizerunek dziewczynki siedzącej na ławce opatrzył tytułem *Uratowane Życie*, na jego odwrocie znajduje się dopisek autora: „ocalona z getta"[46] (il. 7).

W analizie twórczości Hechtkopfa zwraca uwagę jeszcze jeden aspekt jej warstwy ikonograficznej – dokumentacja procesu twórczego – jako swego rodzaju świadectwo odrodzenia się życia. Wśród jego prac z drugiej połowy lat czterdziestych znajdują się szkice ukazujące członków wspomnianej już łódzkiej Spółdzielni Pracy Artystów Malarzy „Sztuka," oddanych pracy w we wspólnym atelier mieszczącym się w kamienicy przy ul. Piotrkowskiej 42 w lokalu nr 30 – rzeźbiących, malujących czy rysujących przy sztalugach, jak graficzka Anna Laufer (1890-1962) (il. 9).[47] Są to z jednej strony chwytane na gorąco obrazy artystycznej codzienności, jednak nie tylko. Zgodnie z *credo* Jonasza Sterna „Sztuka to manifestacja naszego istnienia" stanowią niezwykle istotny dokument niezłomności ducha ludzi, którym odmówiono zdolności kreacji, skazanych na Zagładę i zapomnienie.[48] Znajdują się one w kolekcji prac Henryka Hechtkopfa należącej obecnie do MGW, a wcześniej do Racheli Postavski.

Podobną reakcję obrazuje twórczość zupełnie zapomnianego dzisiaj malarza – Mojżesza Boruszka, którego kilka rysunków znajduje się w kolekcji ŻIH. Uzyskanie większej ilości informacji na jego temat stało się możliwe dzięki kontaktowi z jego córką, także malarką, panią Leą Boruszek.[49] Pochodzący z Rożyszcza na Wołyniu, swoje życie i twórczość wiązał z tym regionem Rzeczypospolitej. Od około 1912 roku uczył się w Odeskiej Szkole Artystycznej (współcześnie Odeska Szkoła Artystyczna im. M.B. Grekowa). W latach 1922-1923 przebywał w Krakowie, gdzie praw-

Sztuka i Dokumentacja nr 33 (2025) | *Art and Documentation* no. 33 (2025) • ISSN 2080-413X • e-ISSN 2545-0050 • doi:10.32020/ARTandDOC

dopodobnie uzupełniał wykształcenie prywatnie w pracowni Teodora Axentowicza. Po powrocie, do lat trzydziestych dwudziestego wieku, mieszkał w rodzinnym mieście. Znany był głównie z malarstwa portretowego, tworzył również pejzaże i martwe natury. Około 1936 roku przeprowadził się do Łucka. W 1939 ożenił się z Chaną Niepomiaszcze związaną, podobnie jak najmłodsza siostra malarza Rachela, z Komunistyczną Partią Zachodniej Ukrainy (KPZU). Po wybuchu wojny pozostał w Łucku. Po wejściu wojsk niemieckich do miasta w czerwcu 1941 roku, uciekł wraz z żoną i siostrą Rachelą w głąb ZSRR. Do 1945 roku przebywali głównie na Kaukazie, w miasteczku Mozdok. Malował tam na zamówienie portrety działaczy partyjnych oraz, z fotografii, żołnierzy walczących na froncie. Od sierpnia1942 do stycznia 1943 roku, kiedy teren był zajęty przez armię niemiecką, ukrywał się wraz z rodziną w górach. Do końca życia zachował w pamięci obrazy krwawych walk i ciał zabitych żołnierzy dryfujących w wodach rzeki Tar. Po wojnie wrócił wraz z żoną do Łucka, jednak wobec utraty niemal całej rodziny zdecydowali się wyjechać do Polski.[50] Po jego dorobku artystycznym pozostało kilkanaście zdjęć przechowywanych w portfelu, który miał przy sobie podczas ucieczki w 1941 roku. Pod koniec 1946 roku Boruszkowie osiedlili się w Wałbrzychu. Początkowo, jak sam wspomina w wywiadzie z 1966 roku – pogrążony w depresji nie włączył się w działania zmierzające do odbudowy żydowskiego środowiska artystycznego.[51] Według relacji córki nigdy nie wrócił do zdrowia. Często korzystał z leczenia w sanatoriach na Dolnym Śląsku i w Ciechocinku. Nazwisko malarza pojawia się w dokumentach ŻTKSP w październiku 1947 roku. Wtedy na tyle okrzepł, że włączył się w życie artystyczne. Wystawiał z Towarzystwem i regularnie korzystał jego pomocy – otrzymywał farby, pędzle i wsparcie finansowe.[52] W maju 1952 roku jego nazwisko pojawiło na liście członków nadzwyczajnych Związku Okręgu Wrocławskiego w sekcji malarskiej.[53] W styczniu 1966 został wytypowany do urzeczywistnienia.[54] W październiku 1969 roku emigrował wraz z rodziną do Danii. Zmarł w Kopenhadze.

Nielicznie zachowane prace Boruszka z tego okresu oraz dokumentacja fotograficzna wskazują na podobieństwo jego reakcji na doświadczenie Zagłady do postawy Hechtkopfa. Dominują wśród nich portrety – obok powstałych na zamówienie wizerunków działaczy i żołnierzy są to wizerunki ocalonych – członków rodziny, przyjaciół, sąsiadów, współpracowników żony, kuracjuszy z sanatoriów. Do najwcześniejszych należy ołówkowy *Portret Chłopca Żydowskiego* z1947 roku, przechowywany w zbiorach Muzeum ŻIH.[55] Większa część fotografii portretów opatrzona jest jego notatkami – nazwiskiem, imieniem, niekiedy zapisem losów wojennych lub pochodzenia. Z zamiłowaniem malował też martwe natury i pejzaże – najczęściej widziane z okna pracowni przy ulicy Piotra Skargi, wzgórza, kamienice, ogrody i budynki pobliskich kopalni. Ich warstwa tematyczna i syntetycznie kształtowane formy mają bardzo intymny, ograniczony do najbliższego otoczenia charakter, co zdaje się wiele mówić o pragnieniu ich autora przebywania w znajomym, bezpiecznym miejscu. Dość szybko, bo około 1950 roku, powrócił do odtwarzania obrazów rodzinnych stron – bezpowrotnie utraconego świata. Namalował *Szabatowy Wieczór w Rożyszczu* (il. 8), także kilka rysunkowych portretów tamtejszego mędrca zwanego Baal Szem. Są one, podobnie jak chociażby w przypadku twórczości Marca Chagalla, remedium, próbą zapełnienia pustki jaką pozostawiła Zagłada.

Upamiętnienie Walki

Wraz z umacnianiem się władzy komunistycznej, dążenie do akcentowania czynu zbrojnego Żydów polskich, a w końcu włączenie go do walki Polaków o wyzwolenie spod okupacji niemieckiej stanowiło w pierwszych latach powojennych istotny element propagandy.

Uwidaczniało się to szczególnie w wytycznych konkursów na plakat upamiętniający rocznicę powstania w getcie warszawskim organizowanych w 1947 i 1948 roku przez CKŻP i ŻTKSP.[56]

Wykorzystanie tak nośnego środka wizualnego, jakim jest plakat stanowiło jeden z elementów działań propagandowych zmierzających do zmiany wizerunku Żydów z biernych ofiar nazizmu w bojowników stawiających, ramię w ramię z polskim podziemiem, zbrojny opór okupantowi. W konkursie z 1947 roku plakat miał zawierać hasło: „19 IV 1943 Bojownikom o godność narodu żydowskiego w czwartą rocznicę Powstania w Getcie Warszawskim," motyw żydowski, symbol walki powstańczej. W konkursie rozpisanym rok później w V rocznicę powstania miał się znaleźć już tylko neutralny napis: „Oni walczyli za nasz honor i wolność 19 IV 1943 - 19 IV 1948."[57] Znakom pamięci o walce – w szczególności o powstaniu w getcie warszawskim – poświęcona była wystawa *Pomniki Oporu. Sztuka Wobec Powstania w Getcie Warszawskim (1943-1956)* zorganizowana w ŻIH w 2023 roku. Towarzyszący jej album o tym samym tytule zawiera kompletny zbiór prac plastycznych odnoszących się do tego zagadnienia.[58]

Momentem kulminacyjnym procesu odradzania się żydowskiego życia, a jednocześnie znakiem jego końca, była budowa Pomnika Bohaterów Getta w Warszawie - jednej z pierwszych w pełni socrealistycznych realizacji w kraju.[59] Koordynacją prac zajmowała się utworzona jeszcze w 1946 roku, w ramach CKŻP Komisja Budowy Pomnika, w skład której weszli działacze polityczni: Adolf Berman, Icchak Cukierman i Bernard Falk. ŻTKSP aktywnie uczestniczyło w przygotowaniach do realizacji zadania. Projekt powierzono Natanowi Rapoportowi - cieszącemu się wówczas uznaniem władz ZSRR - absolwentowi warszawskiej ASP (1936), który podobnie jak Hechtkopf był związany ze stolicą, debiutował w latach trzydziestych w ŻTKSP, wystawiał również w Instytucie Propagandy Sztuki (IPS). Drugą wojnę światową spędził w ZSRR – w Białymstoku, Mińsku, Ałma Acie, następnie był więźniem łagru w Nowosybirsku, a po uwolnieniu stamtąd mieszkał i tworzył w Moskwie. Do Polski wrócił w połowie 1946 roku i włączył się aktywnie w organizację środowiska artystycznego. Był jednym z najbliższych współpracowników Józefa Sandla. W 1947 roku wyjechał do Paryża, gdzie przygotowywał odlew scen figuralnych monumentu.

W 1949 roku osiadł w Izraelu. Mieszkał i tworzył w kibucach: Jad Mordechai, Negba i Ramat Gan, gdzie znajduje się jego dom i pracownia. Miał też atelier w Paryżu. Od 1959 roku mieszkał w Nowym Jorku. Swoje życie poświęcił przede wszystkim upamiętnianiu Zagłady i walki Żydów w czasie II wojny światowej. Jest autorem m.in.: pomnika Mordechaja Anielewicza (1951) w kibucu Jad Mordechai, *Zwoju Ognia* (1971) w Jerozolimie, pomnika *Sześciu Milionów Ofiar Nazizmu* (1964) w Filadelfii.[60]

Projekt architektoniczny założenia wykonał Leon Marek Suzin.[61] Koszty budowy pokryto dzięki ofiarności instytucji żydowskich m.in. Joint, ze składek prowadzonych w kraju i za granicą, sprzedaży cegiełek. Odsłonięcie pomnika 19 kwietnia 1948 roku było wielkim świętem i międzynarodową uroczystością polityczną zarazem.[62]

Forma monumentu, nawiązująca do Ściany Komunardów paryskiego cmentarza Pere-Lachese, ma wielowymiarową wymowę. Pomnik stoi na platformie, ma 11 metrów wysokości, jest obłożony blokami labradorytu i flankowany przez menory podtrzymywane przez pary lwów. Frontalna, wielopostaciowa scena zatytułowana *Walka* pełna jest ekspresji i patosu. Doniosłość wydarzeń podkreślają nawiązania do historii biblijnych, zaś w warstwie formalnej odwołanie do sztuki Michała Anioła. Przywódca powstania - półnagi, młody heros przywodzi na myśl Dawida, zaś klęczący u jego stóp starzec - Mojżesza. U dołu widnieje napis „Naród żydowski swym bojownikom i męczennikom" w językach polskim, żydowskim i hebrajskim. Na tylnej ścianie pomnika umieszczono relief *Wygnanie*, nawiązujący do motywu Golusu - wiecznej tułaczki wiernych tradycji Żydów, której etapem końcowym stała się Zagłada. Zestawienia tych scen - *Walki* i *Wygnania* - symbolizuje przemianę, odejście od tradycyjnego, a zatem biernego sposobu życia do nowoczesnego społeczeństwa - do modelu silnego, aktywnego i zaangażowanego w teraźniejszość, nowego Żyda, osadnika. Ideę tę obrazują także: struktura monumentu (nawiązu-

jąca do Ściany Zachodniej w Jerozolimie) menory i lwy stanowiące wspomnienie Świątyni Jerozolimskiej, symbolu siły duchowej jednoczącej naród – jak mówił autor monumentu. „(...) Ideą przewodnią była dla mnie wizja naszej młodzieży stanowiącej nasz największy skarb. Chodziło mi właśnie o pokazanie ludzi wyprostowanych, nieugiętej młodzieży. Ten pomnik walczącej młodzieży jest tak samo pomnikiem bohaterów getta, jak i walczącej Palestyny. Chciałbym, aby ten pomnik pozostał dla narodu symbolem zjednoczenia wszystkich twórczych sił. Powinien on nam przypominać, że musimy być tak zespoleni, jak granit i brąz złączone w jedno. Pomnik ten powinien nas uczyć, że nie wolno ugiąć głowy, że musimy walczyć do zwycięstwa."[63]

Pomnik Bohaterów Getta Warszawskiego stał się na wiele lat najbardziej znanym znakiem obecności Żydów w mieście, gdzie żyła największa ich społeczność, miejscem, gdzie można było oddać hołd poległym, a poprzez jego symboliczną wymowę - przesłaniem nadziei życia w Erec Israel. Znakiem pamięci o Zagładzie przekształconym w pamięć o walce.

Sztuka pierwszych lat powojennych tworzona przez artystów żydowskich ocalonych z Holokaustu nie jest jednorodna. Można w niej odnaleźć nie tylko utrwalony w świadomości społecznej zapis tragicznych zdarzeń z czasów wojny czy jej skutków - zniszczeń świata materialnego i duchowego, ale także wizje nowego, odradzającego się świata – portrety ludzi przybywających z ZSRR, pracujących, tworzących nowe dzieła oraz w rezultacie uwikłania w politykę historyczną – najmocniej zapisany w społecznej pamięci – obraz oporu.

Artykuł powstał w ramach Stypendium MKiDN nr 250/2025. Konkurs o stypendia twórcze oraz stypendia z zakresu upowszechniania kultury na 2025 r.

Przypisy

[1] Kwestia określenia tożsamości narodowej Żydów Polski międzywojennej jest problemem złożonym, ponieważ ta grupa miała jedynie status mniejszości wyznaniowej. W celu opisania zjawisk dotyczących ówczesnej sztuki żydowskiej przyjmuje się kryterium indywidualnego poczucia tożsamości przejawiającego się uczestnictwem w życiu artystycznym – polskim, żydowskim lub w obydwu. W pierwszych latach powojennych problem tożsamości stał się bardziej skomplikowany ze względu na tragiczne doświadczenia Żydów (m.in. traumę, getta czy obozu koncentracyjnego, ukrywanie się po tzw. stronie aryjskiej, zagłada bliskich i całych społeczności czy poczucie zagrożenia ze strony współobywateli).

Więcej zob.: Barbara Engelking, *Na Łące Popiołów: Ocaleni z Holocaustu* (Warszawa: Cyklady, 1993); Barbara Engelking, *Zagłada i Pamięć: Doświadczenie Holocaustu i Jego Konsekwencje Opisane na Podstawie Relacji Autobiograficznych* (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 1994); Małgorzata Melchior, „Zagłada a Tożsamość," *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*, nr 1 (2005): 308-310.

Podana liczba plastyków na podstawie wyników badań nad żydowskim środowiskiem artystycznym w Polsce prowadzonych przez Jerzego Malinowskiego i grono historyków sztuki związanych z Żydowskim Instytutem Historycznym w Warszawie (ŻIH). Od lat dwutysięcznych kontynuowane są przez Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata w Warszawie. Wyniki badań publikowane są w serii wydawniczej PISnSŚ: Sztuka Żydowska w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej, Studia i Monografie oraz w periodykach w/w instytucji. Badania nad historią i kulturą Żydów polskich prowadzą również: Polskie Towarzystwo Studiów Żydowskich (1996); Uniwersytet Jagielloński - Katedra Judaistyki od 2000-2012, następnie Instytut Judaistyki; Instytut Sztuki PAN; Uniwersytet Wrocławski - Katedra Judaistyki (2003); Centrum Badań nad Zagładą przy Instytucie Filozofii i Socjologii PAN (2003); Uniwersytet Łódzki (Centrum Badań Żydowskich przy Instytucie Historii, 2005 oraz Instytut Historii Sztuki). Przekrojowymi publikacjami na temat polsko-żydowskiego środowiska artystycznego są m. in.: Irmina Gadowska**,** *Żydowscy Malarze w Łodzi w Latach 1880-1919* (Warszawa: Neriton, 2010); Dariusz Kacprzak, *Kolekcje Ziemi Obiecanej: Zbiory Artystyczne Łódzkiej Burżuazji Wielkoprzemysłowej w Latach 1880-1939* (Warszawa: Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, 2015); Jerzy Malinowski, *Malarstwo i Rzeźba Żydów Polskich w XIX i XX Wieku* (Warszawa: Wydawn. Naukowe PWN, 2000); Jerzy Malinowski i Barbara Brus-Malinowska, *Katalog Dzieł Artystów Polskich i Żydowskich z Polski w Muzeach Izraela* (Warszawa: Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata i Muzeum Polin, 2018); *Muzeum Żydowskiego Instytut Historycznego. Zbiory Artystyczne,* red. Renata Piątkowska i Magdalena Sieramska (Warszawa: Auriga Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1995); Renata Piątkowska, *Między „Ziemiańską" a Montparnasse'em* (Warszawa: Neriton, 2004); Marek Rostworowski, red., *Żydzi w Polsce. Obraz i Słowo* (Warszawa: Interpress, 1993); Natasza Styrna, *Zrzeszenie Żydowskich Artystów Malarzy i Rzeźbiarzy w Krakowie (1931-1939)* (Warszawa: Neriton, 2009); Magdalena Tarnowska, *Artyści Żydowscy w Warszawie 1939-1945* (Warszawa: ŻIH / Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata, 2015). Kat. wyst.; Maria Zientara, *Krakowscy Artyści i Ich Sztuka w Latach 1939-1945* (Kraków: Muzeum Historyczne M. Krakowa, 2013).

[2] Było to możliwe dzięki podpisanej we wrześniu 1944 przez PKWN i władze zachodnich republik ZSRR umowie o repatriacji obywateli polskich sprzed 1 września 1939. Około 100.000 ze 150.000 przybyłych Żydów skierowano na Dolny Śląsk i Pomorze Zachodnie. W połowie lipca 1946 Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego i Spraw Zagranicznych wyraziły zgodę na emigrację Żydów organizowaną przez Koordynację Syjonistyczną Bricha (powstałą w lutym 1944). Do lutego 1947 za jej pomocą emigrowało ok. 140.000 osób, głównie do Palestyny.

[3] CKŻP zostało utworzone przez PKWN na wniosek Referatu do spraw Pomocy Ludności Żydowskiej. Struktura organizacyjna Komitetu odpowiadała podziałowi terytorialnemu kraju. W 1946 było 9 komitetów wojewódzkich i 7 okręgowych, zaś sam Komitet składał się z 19 wydziałów, w których pracowało łącznie 25 osób - przedstawicieli poszczególnych partii politycznych. Wydziały CKŻP: Sekretariat, Personalny, Organizacji i Kontroli, Ewidencji i Statystyki, Repatriacyjny, Finansowy, Opieki Społecznej, Opieki nad Dzieckiem, Szkolny, Młodzieżowy, Produktywizacji, Emigracyjny, Propagandy i Kultury, Centralna Biblioteka Żydowska, Centralna Komisja Historyczna, Prawny, Gospodarczy, Techniczno-Budowlany, Specjalny. Pierwszym przewodniczącym był Emil Sommerstein (1883-1957), prawnik, działacz syjonistyczny i społeczny we Lwowie. Od 1946 Adolf (Abraham) Berman (1906-1978), działacz syjonistyczny i filozof, od 1949 Hersz (Grzegorz) Smolar (1905-1993), literat, dziennikarz i działacz komunistyczny. CKŻP istniał do 1950, kiedy połączono go z Żydowskim Towarzystwem Kultury i utworzono Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów Polskich.

Na temat CKŻP zob.: *Zarys Działalności CKŻP za Okres od 1 Stycznia do 30 Czerwca 1946* (Warszawa: [wydawca nieznany], 1947); Z dziejów Centralnego Komitetu Żydów w Polsce, seria wydawnicza ŻIH publikowana w latach 2014-2018 – zob.: przypis nr 13.

[4] CKŻP tylko 1946 dysponował ponad 146mln. Zob.: *Zarys Działalności CKŻP za Okres od 1 Stycznia do 30 Czerwca 1946*, 9. Od rządu otrzymano 32mln.

[5] Zob.: Krystyna Kersten, *Repatriacja Ludności Polskiej po II Wojnie Światowej* (Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974), 13; *Zarys Działalności CKŻP za Okres od 1 Stycznia do 30 Czerwca 1946*, 7

[6] Zob.: Michał Grynberg, *Żydowska Spółdzielczość Pracy w Polsce w Latach 1945-1949* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986).

[7] Zob.: *Zarys Działalności CKŻP za Okres od 1 Stycznia do 30 Czerwca 1946*, 4-5, 11.

[8] Więcej na ten temat, zob.: Leszek Olejnik, *Polityka Narodowościowa Polski w Latach 1944-1960* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2003); Andrzej Rykała, *Przemiany Sytuacji Społeczno-Politycznej Mniejszości Żydowskiej w Polsce po Drugiej Wojnie Światowej* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2007).

[9] *Zarys Działalności CKŻP za Okres od 1 Stycznia do 30 Czerwca 1946*, 6.

Sztuka i Dokumentacja nr 33 (2025) | *Art and Documentation* no. 33 (2025) • ISSN 2080-413X • e-ISSN 2545-0050 • doi:10.32020/ARTandDOC

[10] Józef Sandel (1894-1962), od 1920 działał w środowisku drezdeńskiej awangardy, wydawał lewicowe pismo *Der Mob*, prowadził też salon Galerie Junge Kunst Joseph Sandel. Od 1936 w Warszawie, zajmował się organizacją wystaw żydowskich. Drugą wojnę światową przeżył w ZSRR, w Samarkandzie. Do Warszawy wrócił w czerwcu 1946. Prezes ŻTKSP, po jego likwidacji w 1949, przeszedł wraz z Galerią Sztuki Żydowskiej do ŻIH, gdzie pracował do 1953. Publikował m.in. w: *Literarisze Bleter*, *Hajnt*, *Naszym Słowie*.

Biografia Rapoporta w dalszej części tekstu.

[11] Na temat ŻTKSP i żydowskiego środowiska artystycznego w Polsce zob. m.in.: Marta Kapeluś, „Bojownikom o godność narodu żydowskiego". Konkursowe projekty plakatów złożone przez członków łódzkiej Spółdzielni Pracy Art. Mal. "Sztuka", *Miasteczko Poznań – Pismo Społeczno-Kulturalne* 1–2 (2024): 64–83; Magdalena Tarnowska, *„Żydowskie Środowisko Artystyczne w Warszawie w latach 1945–1949," Pamiętnik Sztuk Pięknych. Sztuka Polska 1945-1970,* 9 (2015): 33-61; Magdalena Tarnowska, „Jewish Artistic Revival in Lower Silesia (Poland) 1945–1949: Art and Activity in the Light of Source Materials and Art Criticism," *Kwartalnik Historii Żydów*, 2 (2020): 425-450.

[12] Zob. m.in.: Bożena Szaynok, *Ludność Żydowska na Dolnym Śląsku 1945-1950* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000); Magdalena Ruta, red., *Nusech Pojln. Studia z Dziejów Kultury Jidysz w Powojennej Polsce* (Kraków-Budapeszt: Austeria, 2008); Magdalena Ruta, red., *Nowe Życie? Antologia Literatury Jidysz w Powojennej Łodzi (1945–1949)* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego i Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych, 2018); Paweł Wieczorek, *Żydzi w Wałbrzychu i Powiecie Wałbrzyskim 1945-1968* (Wrocław: IPN, 2017).

[13] Seria obejmuje m.in.: Alina Cała, *Ochrona Bezpieczeństwa Fizycznego Żydów w Polsce Powojennej. Komisje Specjalne przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce* (Warszawa: ŻIH, 2014); Andrzej Żbikowski, *Sąd Społeczny przy CKŻP. Wojenne Rozliczenia Społeczności Żydowskiej w Polsce* (Warszawa: ŻIH, 2014); August Grabski, *Centralny Komitet Żydów w Polsce (1944–1950). Historia Polityczna* (Warszawa: ŻIH, 2015); Agnieszka Żółkiewska, *Zerwana Przeszłość. Powojenne Środowisko Żydowskiej Inteligencji Twórczej. Pomoc Materialna i Organizacyjna ze Strony CKŻP* (Warszawa: ŻIH, 2017); Anna Maria Rosner, *Obraz Społeczności Ocalałych w Centralnej Kartotece Wydziału Ewidencji i Statystyki CKŻP* (Warszawa: ŻIH, 2018). W odniesieniu do pozycji: Żółkiewska, *Zerwana przeszłość*, 2017 należy zaznaczyć, że kwestia życia artystycznego potraktowana jest dość ogólnikowo, z pewnymi błędami, niekonsekwencjami i brakami w bibliografii.

[14] Joanna Kordjak i Agnieszka Szewczyk, red., *Zaraz po Wojnie* (Warszawa: Zachęta Narodowa Galeria Sztuki, 2020); Anna Bikont i Kamil Kijek, red., *1945 Nie Koniec Nie Początek* (Warszawa: Muzeum Historii Żydów Polskich Polin, 2025).

[15] *Polskie Życie Artystyczne w Latach 1944–1960* (2012–2014). Do 2024 ukazało się 9 tomów (do roku 1955). Barbara Wojciechowska et al., red. *Polskie Życie Artystyczne w Latach 1944–1960*, t. 1: *Lata 1944–1947* (Warszawa: ISPAN, 2012); Barbara Wojciechowska et al., red., *Polskie Życie Artystyczne w Latach 1944–1960*, t. 2: *Rok 1948* (Warszawa: ISPAN, 2012); Anna Straszewska, red., *Polskie Życie Artystyczne w Latach 1944–1960*, t. 3: *Rok 1949* (Warszawa: ISPAN, 2012); Przemysław Strożek, red., *Polskie Życie Artystyczne w Latach 1944–1960*, t. 4: *Rok 1950* (Warszawa: ISPAN, 2012).

[16] Biografie artystów umieszczone są w dalszej części tekstu.

Dopiero przeprowadzenie badań podstawowych umożliwi nie tylko opracowanie i weryfikację biografii poszczególnych artystów, ale także analizę ich postaw wobec doświadczeń Zagłady i rzeczywistości pierwszych lat powojennych, w tym również rozpatrywanie ich w świetle teorii interdyscyplinarnych, takich jak teoria afektu, problem upamiętniania w kontekście psychologicznym czy socjologicznym, co jest przedmiotem rozważań badaczek zajmujących się recepcją Holocaustu w plastyce, zob. m.in.: Luiza Nader, „Pamiętanie afektywne. *Moim Przyjaciołom Żydom* Władysława Strzemińskiego," *Zagłada Żydów. Studia i Materiały,* nr 8 (2012): 188-213.; Eleonora Jedlińska, „Władysław Strzemiński – Seria Kolaży *Moim Przyjaciołom Żydom*. Doświadczenia Wojny, Żal i Smutek," *Przegląd Nauk Historycznych* 1 (2014): 127-166.

[17] Mirosław Supruniuk i Magdalena Tarnowska, „Kronikarz Żydowskiego Wilna Rafael Chwoles (1913-2002)," *Studia - Szkice – Dokumenty* 1-2 (2006): 287-290; Magdalena Tarnowska, „Aleksander Bogen (1916–2010). Przemiany Postawy w Świetle Twórczości i Krytyki Artystycznej z Lat 1945–1951," w *Oblicza Utopii, Obłudy i Zakłamania*, red. Wojciech Łysiak (Poznań: Wydawnictwo "Eco," 2015), 107–118; Magdalena *Tarnowska, „Żydowskie Środowisko Artystyczne w Warszawie w latach 1945–1949," Pamiętnik Sztuk Pięknych. Sztuka Polska 1945-1970,"* red. Jan Wiktor Sienkiewicz i Ewa Toniak, 9 (2015): 33-61; Magdalena *Tarnowska,* "Jewish Artistic Revival in Lower Silesia (Poland) 1945–1949: Art and Activity in the Light of Source Materials and Art Criticism," *Kwartalnik Historii Żydów / Jewish History Quarterly* 2 (2020): 425-450; Magdalena Tarnowska, „Zagłada i Odrodzenie w Twórczości „Ocalonej" – Łódzkiej Malarki Sary Gliksman-Fajtlowicz (1915-2005)," *Studia Judaica* 2 (2021): 437-471; Magdalena Tarnowska, „Holokaust i Odrodzenie. Metamorfozy Koloru w Malarstwie Artysty Żydowskiego – Ocalonego Aleksandra Bogena (1916-2010). Wybrane Przykłady," *Seculum Christianum* 28 (2021): 158-175; Magdalena Tarnowska, "Alexander Bogen: Life and Art in Postwar Poland," *Jewish-Slavic Cultural Horizons: Essays on Jewish History and Art in Slavic Lands*, red. Sergey R. Kravtsov i Polonca Vodopivec, seria Jews and Slavs, tom 27 (Jerusalem i Ljubljana: The Hebrew University of Jerusalem i The Slovenian Academy of Sciences and Arts, 2022), 367-391.

[18] Spółdzielnia powstała we współpracy z Wojewódzkim Komisarzem ds. Produktywizacji Ludności Żydowskiej. W jej skład weszli: prof. Perec Willenberg (przewodniczący), Beniamin Pacanowski, Józef Fajngold, M.(?) Bekerman, Mojżesz Lubliński, J. [Nachum] Edelman, Tomasz Gleb, Sara Gorszajn, Sara Gliksman, Jecheskiel Mucznik, Adam Muszka, Karol Piasecki, Izaak Rajzman, Dorota Szenfeld, zob.: *Opinia* 11 (1947): 9.

[19] Wystawa odbyła się w ramach Miesiąca Kultury Żydowskiej, zaprezentowano na niej 157 prac. Stefan Gelbart, „Zbiorowa Wystawa Plastyków Żydowskich," *Mosty – Nasze Słowo,* nr 41 (1949): 7.

[20] Bogenowi i tematyce jego prac związanej z Zagładą i transformacją doświadczeń materializującą się w sztuce tego malarza poświęciłam m.in. artykuł: Magdalena Tarnowska, „Holokaust i Odrodzenie. Metamorfozy Koloru w Malarstwie Artysty Żydowskiego – Ocalonego Aleksandra Bogena (1916-2010). Wybrane Przykłady," *Seculum Christianum* 28 (2021): 158-175.

Aleksander (Alexander) Bogen (Katzenbogen), malarz, rzeźbiarz, pedagog. Mieszkał w Wilnie. Do czerwca 1941 roku studiował na tamtejszym Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego. Po wkroczeniu Niemców znalazł się w getcie w Święcianach. Po ucieczce walczył w białoruskiej partyzantce, dowodził plutonem żydowskich bojowców Nekama (hebr. 'zemsta'). Brał udział w przerzuceniu z getta wileńskiego do partyzantki 150 członków konspiracji. Stworzył rysunkową dokumentację życia partyzantów i losów więźniów getta. Po wojnie ukończył studia w Wilnie w 1947 i przeniósł się do Łodzi, gdzie uczył w Szkole Filmowej i stał się znanym artystą, scenografem (współpracował m.in. z Teatrem Żydowskim, był członkiem ŻTKSP) i ilustratorem książek. W 1951 roku wyemigrował do Izraela i zamieszkał w Tel Awiwie. Należał do czołowych postaci tamtejszego środowiska artystycznego.-

[21] Chaim Hanoft (Hanft). Urodzony w Jedlińsku k. Radomia, rzeźbiarz, grafik, malarz. Uczeń Henryka Glicensteina i Henryka Kuny; w 1916-1919 studiował w SSP w Warszawie i Düsseldorfie. Był działaczem lewicowym. W 1920-1921 przebywał w Taszkiencie i w Moskwie, gdzie kontynuował naukę u Antona Ławińskiego, kierującego pracownią rzeźby WCHUTEMAS-u (Wyższe Pracownie Artystyczno-Techniczne). W 1921 wrócił do Polski. Mieszkał w Warszawie, do 1937 działał w KPP. Pracował jako nauczyciel rysunku w Seminarium Nauczycielskim. Był członkiem Stowarzyszenia Żydowskich Artystów Plastyków w Polsce (SŻAP), grupy Czapka Frygijska, współzałożycielem ŻTKSP, z którym wystawiał od 1926. Lata II wojny światowej przeżył w ZSRR. Od 1946 mieszkał we Wrocławiu. Początkowo zajmował się rysunkiem, ilustratorstwem, malarstwem; malował portrety na zamówienie, później poświęcił się grafice i rzeźbie, metaloplastyce i kowalstwu. Projektował Pawilon Żydowski wraz z dekoracja rzeźbiarską (*Górnik Żydowski*) na Wystawę Ziem Odzyskanych (1948). W metaloplastyce najczęściej podejmował tematy biblijne (*Stworzenie Ewy, Mojżesz u Studni, Jakub i Ezaw, Cykl Pieśń nad Pieśniami, Kain*) oraz z życia ortodoksyjnych Żydów, czerpane z literatury jidysz (*Nosiwoda*, *Trzej gawędziarze*). Inspirował się także religijną sztuką żydowską, ornamentem perskim i arabskim; rzeźbił klasycyzujące portrety i akty. Po 1945 tworzył płaskorzeźby przedstawiające życie na Ziemiach Odzyskanych (*Praca w Kopalni Węgla*, *Orka*).

Chaim Goldberg (1917 - 2004), malarz i rzeźbiarz. Urodził się w Kazimierzu Dolnym nad Wisłą. Studiował w ASP w Krakowie i ASP w Warszawie. Brał udział w wojnie obronnej 1939, wzięty do niewoli, uciekł. Wraz z narzeczoną Rachelą Diament wyjechał do ZSRR. Mieszkał w Nowosybirsku, gdzie pracował w operze. Repatriowany w 1946 zamieszkał w Szczecinie. W latach 1947-1948 studiował w Ecole Nationale des Beaux Art w Paryżu. Od 1948 mieszkał we Wrocławiu i Warszawie. W 1955 wyemigrował do Izraela. W 1967 osiedlił się w USA (Nowy Jork, Houston, Boca Raton - Floryda). Powojenna sztuka Goldberga poświęcona jest tematyce sztetla i Holokaustu. W 2005 roku odbyła się jego indywidualna wystawa w Galerii Desa w Warszawie, zob.: „Chaim Goldberg. W Kręgu Wspomnień," Desa, dostępny 5 lipca 2025, https://desa.pl/pl/wystawy-dziel-sztuki/chaim-goldberg-w-kregu-wspomnien/.

[22] Agnieszka Kajczyk i Iwona Kurz, „»Obraz typowy.« Album Zagłada Żydostwa Polskiego (1945)," *Zagłada Żydów. Studia i Materiały,* nr 20 (2024): 631-662.

[23] Jonasz Stern urodzony w Kałuszu. Absolwent krakowskiej ASP (1935). Współzałożyciel przedwojennej i powojennej Grupy Krakowskiej. Komunista, członek KPP, w 1938 aresztowany i osadzony w Berezie Kartuskiej. W latach 1959-1968 był prorektorem krakowskiej ASP. Więcej zob. m.in.: *Jonasz Stern. Krajobraz po Zagładzie* (Kraków: Muzeum Sztuki Współczesnej MOCAK, 2016). Kat. wyst.

Erna Rosenstein malarka, rysowniczka i poetka. Surrealistka. Urodzona we Lwowie. W latach 1932-1934 studiowała w Wiener Frauen Akademie, do 1936 w krakowskiej ASP. W latach 1937-1938 przebywała w Paryżu. Przed wojną i po niej związana z Grupą Krakowską. Komunistka, członkini: Międzynarodowej Organizacji Pomocy Rewolucjonistom (MOPR), PPR, PZPR. W czasie II wojny światowej przebywała we Lwowie, w getcie, skąd uciekła w 1942. Ukrywała się pod przybranymi nazwiskami w Warszawie i Częstochowie. Po wojnie mieszkała w stolicy.

Izaak Celnikier malarz, rysownik i grafik. Urodzony w Warszawie. Po wybuchu II wojny światowej uciekł do Białegostoku. W latach 1946-1951 studiował w Wyższej Szkole Sztuk Stosowanych w Pradze. W latach 1952-1957 mieszkał w Warszawie, współpracował z czasopismami m.in. *Nowa Kultura*, *Przegląd Artystyczny*. Od 1957 mieszkał w Paryżu.

[24] Na temat artystki zob. min.: Józef Chrobak, red., *Erna Rosenstein* (Kraków: Stowarzyszenie Artystyczne Grupa Krakowska, 1992); Marta Miś, *Kolekcja MGW: Erna Rosenstein*, dostępny 25 października 2025, https://1943.pl/artykul/kolekcja-mgw-erna-rosenstein/.

[25] Zuzanna Benesz-Goldfinger, red., *Niewielkie Resztki z Solnej. Izaak Celnikier Wobec Doświadczenia Zagłady* (Warszawa: ŻIH, 2023).

[26] Artur Nacht-Samborski malarz, pedagog. Urodzony w Krakowie. W latach 1917-1920 i 1923-1924 studiował w krakowskiej ASP. W latach 1920-1923 przebywał wraz z Jankielem Adlerem w Berlinie. W latach 1924-1939 mieszkał w Paryżu. Po wybuchu II wojny światowej przebywał we Lwowie, gdzie w latach 1941-1942 był więźniem getta. Po ucieczce ukrywał się w Warszawie pod nazwiskiem Stefan Ignacy Samborski. W latach 1946–1949 był profesorem Państwowej Wyższej Szkoły Sztuk Pięknych w Gdańsku oraz ASP w Warszawie w latach 1949-1968.

Marek Włodarski malarz, rysownik, pedagog. W latach 1922-1924 w Państwowej Szkole Przemysłowej we Lwowie. Od 1924 uczył się w Paryżu w pracowni Fernanda Légera. Związany z lwowskim środowiskiem lewicowym od 1933 był członkiem MOPR. Żołnierz kampanii wrześniowej 1939, następnie przebywał we Lwowie, gdzie w latach 1941-1944 ukrywał się po stronie aryjskiej pod nazwiskiem Marek Włodarski. Od 1944 w Warszawie, po powstaniu warszawskim więzień KC w Stutthofie. W latach 1947-1956 był profesorem w warszawskiej ASP.

[27] Na temat powojennej twórczości malarki zob.: Magdalena Tarnowska, „Zagłada i Odrodzenie w Twórczości „Ocalonej" – Łódzkiej Malarki Sary Gliksman-Fajtlowicz (1915-2005)," *Studia Judaica*, nr 2 (48) (2021): 437-471. https://doi.org/10.4467/24500100STJ.21.018.15073.

[28] W październiku 2017 jego prace z cyklu *Ciągle Żyjemy* pokazano na wystawie *Tęcza w Sercach. Artyści Żydowscy z Piotrkowa Trybunalskiego*, zorganizowanej w tamtejszym Ośrodku Działań Artystycznych.

[29] „Z Wystawy Żyd. Art.-plastyków w Miejskiej Galerii Sztuki w Łodzi," *Opinia* 38 (1948): 6. Fotografię obrazu można zobaczyć również na stronie internetowej *Moshe Bromberg Bar-Am*, dostępny 15 lipca 2025, https://moshebromberg.com/.

[30] Zob.: *Moshe Bromberg Bar-Am*, dostępny 15 lipca 2025, https://moshebromberg.com/.

[31] *Katalog Wystawy Prac Malarskich Rafała Mandelzweiga*, Wrocław 1946, Arch. Pracowni Plastyki Współczesnej IS PAN, teczka nr 19: „Wystawy. Wrocław," *Biuletyn PAP* (20 VIII), maszynopis.

[32] Plakat z wystawy Rafała Mandelzweiga, AŻIH (PP-297).

[33] Malinowski, *Malarstwo i Rzeźba Żydów Polskich w XIX i XX Wieku,* 279.

[34] Zob. m.in.: Sz. Szpunar, *„Martyrologia Ludzka 1939-1945.* Wystawa malarstwa i grafiki Mandelzweiga Rafała w Łodzi," *Opinia* 5 (1946): 10.

[35] We władzach Towarzystwa zasiadali: Józef Sandel - przewodniczący, członkowie: Marek Włodarski, Natan Rapoport, Grzegorz Smolar, Anatol Wróblewski, z Krakowa Jonasz Stern, z Wrocławia Chaim Hanft, Rafał Mandelzweig oraz przedstawiciele Łodzi Aron Muszka i pisarz Efroim Kaganowski. W 1949 z Zarządu odeszli Anatol Wróblewski i Natan Rapoport.

[36] Szymon Boczkowski, „Wystawa Żydowska," *Pionier* 209 (1946): 4.

[37] Ibidem.

[38] Ibidem.

[39] Ruta, red., *Nowe Życie? Antologia Literatury Jidysz w Powojennej Łodzi (1945–1949),* 184.

[40] Ibidem.

[41] Rafael (Rafal) Chwoles malarz i rysownik. Pochodził z Wilna, tam uczył się w Żydowskiej Szkole Rzemieślniczej *Hilf Durch Arbet* [*Pomoc przez pracę*]. Zadebiutował w 1933 na Wystawie Młodych Malarzy. Należał do grupy literacko-artystycznej Jung Wilne [Młode Wilno, 1929-1939]. W 1940 został dyrektorem Szkoły Sztuk Plastycznych w Nowej Wilejce. W 1941 po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej wyjechał w głąb ZSSR. Przebywał w okolicy miasta Gorki (Niżnyj Nowgorod). Pracował jako robotnik na kolei, dorabiając malowaniem portretów. W 1944 wrócił do Wilna. W 1959 zamieszkał wraz z rodziną w Warszawie. Tam zorganizowano wystawę jego prac z cyklu *Motywy z Getta Wileńskiego*. W 1960 cykl prac o takiej tematyce był wystawiany w kilku polskich miastach pt. *Ojczyste Strony*. Zajmował się także ilustracją książkową, m.in. dla wydawnictwa Jidysz Buch, plakatem teatralnym i filmowym. Był cenionym pejzażystą, malował także portrety i tematykę żydowską. W 1969 roku wyjechał z Polski i osiadł na stałe w Paryżu. Działał w środowisku żydowskim. Przyjaźnił się z malarzem Adamem Muszką. W 1994 otrzymał w Izraelu nagrodę im. Icyka Mangera. W 2024 otwarto w Wilnie Muzeum Rafaela Chwolesa, zob.: Milij Chwoles, „Otwarcie Muzeum Rafala Chwolesa w Wilnie," *Oficjalny Blog Emigracji 1969. Reunion 69*, dostępny 25 lipca 2025, https://dzismis.com/2024/03/28/otwarcie-muzeum-rafala-chwolesa-w-wilnie/.

[42] *List od Aleksandra Chwolesa do Mirosława Supruniuka*, 24 lutego 2005, Archiwum Emigracji, Biblioteka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (BUMK) w Toruniu (AEBUMKwT).

[43] Informacje na temat losów artysty uzyskałam w 2021 od jego kuzynki Racheli Postavski mieszkającej w Izraelu. Oryginały i litografie składające się na ten cykl znajdują się w zbiorach ŻIH oraz MGW. Seria 24 rysunków *Ruiny Getta Warszawskiego* została opublikowana w 1960 przez Instytut Jad Waszem w Jerozolimie.

[44] Fotografia z wystawy w Łodzi z odręcznym opisem Hechtkopfa: „styczeń 1948 / na wystawie przed moimi obrazami z Getta Warszawy / otwarcie 11 I 1948," Archiwum Racheli Postavski, Izrael.

[45] Ruta, red., *Nowe Życie? Antologia Literatury Jidysz w Powojennej Łodzi (1945–1949),* 3.

[46] Według przeprowadzonej przez autorkę w 2021 inwentaryzacji kolekcji w Zichron Ja'akow w Izraelu niemal wszystkie prace (obecnie znajdujące się w zbiorach MGW) na odwrociach mają odręczne notatki autora.

[47] Kolekcja Racheli Postavski – 18026. Sygnowany tuszem l. d.: Hechtkopf 1950 / Łódź Studio „Sztuka"; p. d.: art. mal. Laufer / Anna. Na odwrocie odręczna notatka autora tuszem: „Anna Laufer na rysunku idealnie podobna / do siebie; Studio przy Spółdzielni „Sztuka" w sieci / Żyd. Spółdzielni „Solidarność"/ Studio popierane przez Żyd. Tow. Kultury / w Polsce, później przy Sekcji Plastyków Żyd. / przy powyższym Tow. Kultury pod przewodnictwem / Efraima Kaganowskiego. Z lewej dopisek – przewodniczący Sekcji Plastyków / Żyd. Ja - Henryk / Hechtkopf wybrany / w wolnych wyborach / przez walny zjazd / krajowy członków sekcji."

Anna Laufer-Ritman (1890-1962), graficzka. Brała udział w wystawach ŻTK we Wrocławiu październik-listopad 1949, Katowicach styczeń-luty 1950. Wyemigrowała z Polski, mieszkała w USA w Stanie Michigan. Zajmowała się ilustracją książkową.

[48] *Jonasz Stern. Krajobraz po Zagładzie* (Kraków: Muzeum Sztuki Współczesnej MOCAK, 2016), 13. Kat. wyst.

[49] Wywiad z Leą Boruszek przeprowadzony w Kopenhadze w listopadzie 2021.

[50] Ocalała tylko jego siostra Rachela i bratanek Misza odnaleziony przypadkowo w sierocińcu w ZSRR.

[51] Berger (1966:14).

[52] AŻIH, ŻTKSP 361/42:15.

[53] APWr, ZPAP/001/43:1.

[54] APWr, ZPAP/001/4:31.

[55] Nr inwentarzowy A-327, zakupiony do zbiorów w 1950.

[56] Wcześniejsze rocznice były podkreślane skromnymi środkami - prasa żydowska publikowała okolicznościowe artykuły ilustrowane grafikami i fotografiami.

[57] Zob.: Tarnowska, *„Żydowskie Środowisko Artystyczne w Warszawie w Latach 1945–1949,"* 33-61.

[58] Marta Kapeluś, Michał Krasicki i Piotr Słodkowski, red., *Pomniki Oporu. Sztuka Wobec Powstania w Getcie Warszawskim (1943-1956). Źródła Artystyczne do Studiów nad Pamięcią o Powstaniu w Getcie Warszawskim (1943-1956)* (Warszawa: ŻIH, 2023).

[59] W pobliżu jest pomnik z 1946, na płycie z o piaskowca napisy w języku polskim, hebrajskim i żydowskim: „Tym, którzy polegli w bezprzykładnej, bohaterskiej walce o godność i wolność narodu żydowskiego, o wolną Polskę, o wyzwolenie ludzkości. Żydzi Polscy."

[60] W 2019 roku autorka niniejszego artykułu była komisarzem wystawy plenerowej poświęconej pomnikowi Bohaterów Getta Warszawskiego zatytułowanej *Wyprostowani, Nieugięci…* zorganizowanej przeze Muzeum Getta Warszawskiego w 76 rocznicę powstania w getcie. Zob.: „Wystawa Plenerowa: Wyprostowani, Nieugięci….," MGW, strona domowa, dostępny 20 października 2025, https://1943.pl/artykul/wystawa-plenerowa-wyprostowani-nieugieci/.

[61] Leon Marek Suzin (1901-1976) architekt i malarz. Studiował na Politechnice Warszawskiej. Wykładał na Wydziale Architektury P.W. i w Państwowej Żeńskiej Szkole Architektury im. S. Noakowskiego w Warszawie. Autor wielu budynków w stolicy, m.in.: przed 1939 - budynek Związku Zawodowego Pracowników Samorządu Terytorialnego R.P. przy Alejach Jerozolimskich 91, po wojnie - Centrala Handlowa „Ciech" przy ul. Jasnej 12, kierował odbudową Kościoła Garnizonowego przy ul. Długiej. Autor monumentów, m.in. Pomnik Bohaterów Getta, Pomnik Żołnierza I Armii Wojska Polskiego

[62] O pomnikach Holocaustu zob.: James E. Young, red., *The Art of Memory, Holocaust Memorials in History* (New York: Jewish Museum: Prestel, 1994).

[63] „Rozmowa z Twórcą Pomnika N. Rapaportem," *Mosty,* nr 48 (1948): 8.

Bibliografia

Bikont, Anna i Kamil Kijek, red. *1945 Nie Koniec Nie Początek*. Warszawa: Muzeum Historii Żydów Polskich Polin, 2025.

Benesz-Goldfinger, Zuzanna, red. *Niewielkie Resztki z Solnej. Izaak Celnikier Wobec Doświadczenia Zagłady*. Warszawa: ŻIH, 2023.

Boczkowski, Szymon. „Wystawa Żydowska." *Pionier* 209 (1946): 4.

Cała, Alina. *Ochrona Bezpieczeństwa Fizycznego Żydów w Polsce Powojennej. Komisje Specjalne przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce*. Warszawa: ŻIH, 2014.

„Chaim Goldberg. W Kręgu Wspomnień." Desa. Dostępny 5 lipca 2025. https://desa.pl/pl/wystawy-dziel-sztuki/chaim-goldberg-w-kregu-wspomnien/.

Chrobak, Józef, red. *Erna Rosenstein*. Kraków: Stowarzyszenie Artystyczne Grupa Krakowska, 1992.

Chwoles, Milij. „Otwarcie Muzeum Rafala Chwolesa w Wilnie." *Oficjalny Blog Emigracji 1969. Reunion 69*. Dostępny 25 lipca 2025. https://dzismis.com/2024/03/28/otwarcie-muzeum-rafala-chwolesa-w-wilnie/.

Engelking, Barbara. *Na Łące Popiołów: Ocaleni z Holocaustu*. Warszawa: Cyklady, 1993).

Engelking, Barbara. *Zagłada i Pamięć: Doświadczenie Holocaustu i Jego Konsekwencje Opisane na Podstawie Relacji Autobiograficznych*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 1994.

Gadowska, Irmina. *Żydowscy Malarze w Łodzi w Latach 1880-1919*. Warszawa: Neriton, 2010.

Gelbart, Stefan. „Zbiorowa Wystawa Plastyków Żydowskich." *Mosty – Nasze Słowo,* nr 41 (1949): 7.

Grabski, August. *Centralny Komitet Żydów w Polsce (1944–1950). Historia Polityczna*. Warszawa: ŻIH, 2015.

Grynberg, Michał. *Żydowska Spółdzielczość Pracy w Polsce w Latach 1945-1949*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986.

Jedlińska, Eleonora. „Władysław Strzemiński – Seria Kolaży *Moim Przyjaciołom Żydom*. Doświadczenia Wojny, Żal i Smutek." *Przegląd Nauk Historycznych* 1 (2014): 127-166.

Jonasz Stern. Krajobraz po Zagładzie. Kraków: Muzeum Sztuki Współczesnej MOCAK, 2016. Kat. wyst.

Kacprzak, Dariusz. *Kolekcje Ziemi Obiecanej: Zbiory Artystyczne Łódzkiej Burżuazji Wielkoprzemysłowej w Latach 1880-1939*. Warszawa: Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, 2015.

Kajczyk, Agnieszka i Iwona Kurz. „»Obraz typowy.« Album Zagłada Żydostwa Polskiego (1945)." *Zagłada Żydów. Studia i Materiały,* 20 (2024): 631-662.

Kapeluś, Marta. „Bojownikom o godność narodu żydowskiego". Konkursowe projekty plakatów złożone przez członków łódzkiej Spółdzielni Pracy Art. Mal. "Sztuka". *Miasteczko Poznań – Pismo Społeczno-Kulturalne* 1–2 (2024): 64–83.

Kapeluś, Marta, Michał Krasicki i Piotr Słodkowski, red. *Pomniki Oporu. Sztuka Wobec Powstania w Getcie Warszawskim (1943-1956). Źródła Artystyczne do Studiów nad Pamięcią o Powstaniu w Getcie Warszawskim (1943-1956)*. Warszawa: ŻIH, 2023.

Katalog Wystawy Prac Malarskich Rafała Mandelzweiga, Wrocław 1946, Arch. Pracowni Plastyki Współczesnej IS PAN, teczka nr 19: „Wystawy. Wrocław," *Biuletyn PAP* (20 VIII), maszynopis.

Kersten, Krystyna. *Repatriacja Ludności Polskiej po II Wojnie Światowej*. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974.

Kordjak, Joanna i Agnieszka Szewczyk, red. *Zaraz po Wojnie*. Warszawa: Zachęta Narodowa Galeria Sztuki, 2020.

Malinowski, Jerzy. *Malarstwo i Rzeźba Żydów Polskich w XIX i XX Wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.

Malinowski, Jerzy i Barbara Brus-Malinowska. *Katalog Dzieł Artystów Polskich i Żydowskich z Polski w Muzeach Izraela*. Warszawa: Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata i Muzeum Polin, 2018.

Melchior, Małgorzata. „Zagłada a Tożsamość," *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*, nr 1 (2005): 308-310.

Miś, Marta. *Kolekcja MGW: Erna Rosenstein*. Dostępny 25 października 2025. https://1943.pl/artykul/kolekcja-mgw-erna-rosenstein/.

Moshe Bromberg Bar-Am. Dostępny 15 lipca 2025. https://moshebromberg.com/.

Muzeum Żydowskiego Instytut Historycznego. Zbiory Artystyczne, red. Renata Piątkowska i Magdalena Sieramska. Warszawa: Auriga Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1995.

Nader, Luiza. „Pamiętanie afektywne. *Moim Przyjaciołom Żydom* Władysława Strzemińskiego." *Zagłada Żydów. Studia i Materiały,* nr 8 (2012): 188-213.

Olejnik, Leszek. *Polityka Narodowościowa Polski w Latach 1944-1960*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2003.

Piątkowska, Renata. *Między „Ziemiańską" a Montparnasse'em*. Warszawa: Neriton, 2004.

Rostworowski, Marek, red. *Żydzi w Polsce. Obraz i Słowo* (Warszawa: Interpress, 1993.

Rosner, Anna Maria. *Obraz Społeczności Ocalałych w Centralnej Kartotece Wydziału Ewidencji i Statystyki CKŻP*. Warszawa: ŻIH, 2018.

„Rozmowa z Twórcą Pomnika N. Rapaportem." *Mosty,* nr 48 (1948): 8.

Ruta, Magdalena, red. *Nusech Pojln. Studia z Dziejów Kultury Jidysz w Powojennej Polsce.* Kraków-Budapeszt: Austeria, 2008.

Ruta, Magdalena, red. *Nowe Życie? Antologia Literatury Jidysz w Powojennej Łodzi (1945–1949)*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego i Polskie Towarzystwo Studiów Jidyszystycznych, 2018.

Rykała, Andrzej. *Przemiany Sytuacji Społeczno-Politycznej Mniejszości Żydowskiej w Polsce po Drugiej Wojnie Światowej*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2007.

Straszewska, Anna, red. *Polskie Życie Artystyczne w Latach 1944–1960*, t. 3: *Rok 1949*. Warszawa: ISPAN, 2012.

Strożek, Przemysław, red. *Polskie Życie Artystyczne w Latach 1944–1960*, t. 4: *Rok 1950*. Warszawa: ISPAN, 2012.

Styrna, Natasza. *Zrzeszenie Zrzeszenie Żydowskich Artystów Malarzy i Rzeźbiarzy w Krakowie (1931-1939)*. Warszawa: Neriton, 2009.

Supruniuk, Mirosław i Magdalena Tarnowska, „Kronikarz Żydowskiego Wilna Rafael Chwoles (1913-2002)." *Studia - Szkice – Dokumenty* 1-2 (2006): 287-290.

Szaynok, Bożena. *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945-1950*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000.

Szpunar, Sz. „*Martyrologia Ludzka 1939-1945*. Wystawa malarstwa i grafiki Mandelzweiga Rafała w Łodzi," *Opinia* 5 (1946): 10.

Tarnowska, Magdalena. *Artyści Żydowscy w Warszawie 1939-1945*. Warszawa: ŻIH / Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata, 2015. Kat. wyst.

Tarnowska, Magdalena. „Aleksander Bogen (1916–2010). Przemiany Postawy w Świetle Twórczości i Krytyki Artystycznej z Lat 1945–1951." W *Oblicza Utopii, Obłudy i Zakłamania*, red. Wojciech Łysiak, 107–118. Poznań: Wydawnictwo "Eco," 2015.

Tarnowska, Magdalena. *„Żydowskie Środowisko Artystyczne w Warszawie w latach 1945–1949." Pamiętnik Sztuk Pięknych. Sztuka Polska 1945-1970,"* red. Jan Wiktor Sienkiewicz i Ewa Toniak, 9 (2015): 33-61.

Tarnowska, Magdalena. "Jewish Artistic Revival in Lower Silesia (Poland) 1945–1949: Art and Activity in the Light of Source Materials and Art Criticism." *Kwartalnik Historii Żydów / Jewish History Quarterly* 2 (2020): 425-450.

Tarnowska, Magdalena. „Zagłada i Odrodzenie w Twórczości „Ocalonej" – Łódzkiej Malarki Sary Gliksman-Fajtlowicz (1915-2005)." *Studia Judaica* 2 (48) 437-471.

Tarnowska, Magdalena. "Alexander Bogen: Life and Art in Postwar Poland." W *Jewish-Slavic Cultural Horizons: Essays on Jewish History and Art in Slavic Lands*, red. Sergey R. Kravtsov i Polonca Vodopivec, seria Jews and Slavs, tom 27, 367-391. Jerusalem i Ljubljana: The Hebrew University of Jerusalem i The Slovenian Academy of Sciences and Arts, 2022.

Tarnowska, Magdalena. „Holokaust i Odrodzenie. Metamorfozy Koloru w Malarstwie Artysty Żydowskiego – Ocalonego Aleksandra Bogena (1916-2010). Wybrane Przykłady." *Seculum Christianum* 28 (2021): 158-175.

Tarnowska, Magdalena. „Zagłada i Odrodzenie w Twórczości „Ocalonej" – Łódzkiej Malarki Sary Gliksman-Fajtlowicz (1915-2005)." *Studia Judaica*, nr 2 (48) (2021): 437-471. https://doi.org/10.4467/24500100STJ.21.018.15073.

Wieczorek, Paweł. *Żydzi w Wałbrzychu i Powiecie Wałbrzyskim 1945-1968*. Wrocław: IPN, 2017.

Wojciechowska, Barbara, et al., red. *Polskie Życie Artystyczne w Latach 1944–1960*, t. 1: *Lata 1944–1947*. Warszawa: ISPAN, 2012.

Wojciechowska, Barbara, et al., red. *Polskie Życie Artystyczne w Latach 1944–1960*, t. 2: *Rok 1948*. Warszawa: ISPAN, 2012.

„Wystawa Plenerowa: Wyprostowani, Nieugięci….." MGW, strona domowa. Dostępny 20 października 2025. https://1943.pl/artykul/wystawa-plenerowa-wyprostowani-nieugieci/.

Young, James E., red. *The Art of Memory, Holocaust Memorials in History*. New York: Jewish Museum: Prestel, 1994.

„Z Wystawy Żyd. Art.-plastyków w Miejskiej Galerii Sztuki w Łodzi." *Opinia* 38 (1948): 6.

Zarys Działalności CKŻP za Okres od 1 Stycznia do 30 Czerwca 1946. Warszawa: [wydawca nieznany], 1947.

Zientara, Maria. *Krakowscy Artyści i Ich Sztuka w Latach 1939-1945*. Kraków: Muzeum Historyczne M. Krakowa, 2013.

Żbikowski, Andrzej. *Sąd Społeczny przy CKŻP. Wojenne Rozliczenia Społeczności Żydowskiej w Polsce*. Warszawa: ŻIH, 2014.

Żółkiewska, Agnieszka. *Zerwana Przeszłość. Powojenne Środowisko Żydowskiej Inteligencji Twórczej. Pomoc Materialna i Organizacyjna ze Strony CKŻP*. Warszawa: ŻIH, 2017.

ilustracje

1

1. Erna Rosenstein, *Getto*, 1946, olej, płótno, sygnowany z lewej strony na dole: ROSENSTEIN, datowany z prawej na dole: 1946, Fot. Witalis Wolny, IS PAN 0000100354, dostęp: 10 X 2025, IS PAN, https://repozytorium.ispan.pl/dlibra/publication/33830/edition/30520/content http://rightsstatements.org/vocab/InC-EDU/1.0/

2

4

3

2. Maurycy Bromberg, *Wysiedlenie*, „Z Wystawy Żyd. Artystów Plastyków w Miejskiej Galerii Sztuki w Łodzi", Opinia, 38 (1948):6, Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa, dostęp: 25 X 2025, https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/1010224

3. Rafał Mandelzweig, *Żywa Pochodnia*, „Martyrologia Ludzka 1939-1945", Opinia, 5 (1946):10, dostęp: 10 X 2025, https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/1010116/edition/964970/opinia-pismo-syjonistyczno-demokratyczne-r-2-1946-nr-5

4. Rafał Mandelzweig, *Ichok Zawada Rabin Bohater spod Lenino*, olej, płótno, sygnowany z prawej strony na dole: r. Mandelzweig, TSKŻ we Wrocławiu.

5. Rafael Chwoles, *Ulica w Wileńskim Getcie*, 1945, akwarela, piórko, kat. 2435, Ghetto Fighter House (GFH) Izrael, dostęp: 20 X 2025, https://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?book=121964&lang=eng

6. Henryk Hechtkopf, *Getto Warszawskie, Ulica Karmelicka*, sepia, piórko, 1946, sygnowany z prawej strony na dole: 1946 / Hechtkopf, Kolekcja Racheli Postavski, na odwrocie odręczny napis: „Z cyklu Getto Warszawskie / 1946 / Ulica Karmelicka / z latarnia gazową / jedną z nielicznych, które zostały na ulicach / Warszawy / tuż przed / wojną."

7. Henryk Hechtkopf, *Dziewczynka z Getta (Uratowane Życie)*, 1946, ołówek, tusz, sygnowany z prawej strony na dole: Hechtkopf / 1946, na odwrocie odręczny napis: z cyklu Uratowani z Zagłady, Kolekcja Racheli Postavski

8. Henryk Hechtkopf, A*nna Laufer przy Sztalugach w Atelier Spółdzielni „Sztuka"*, sygnowany z lewej strony na dole.: Hechtkopf 1950 – tusz; obok – Łódź Studio „Sztuka" – tusz; p. d.: art. mal. Laufer / Anna, Kolekcja Racheli Postavski

Sztuka i Dokumentacja nr 33 (2025) | *Art and Documentation* no. 33 (2025) • ISSN 2080-413X • e-ISSN 2545-0050 • doi:10.32020/ARTandDOC

5

6

7

8

9

10

9. Mojzesz Boruszek, *Szabatowy Wieczór w Rożyszczu*, akryl, płótno naklejone na teksturę, Kolekcja Lei Boruszek, Kopenhaga

10. Natan Rapoport, *Walka*, Pomnik Bohaterów Getta Warszawskiego, odlew, brąz, fot. Magdalena Tarnowska

Sztuka i Dokumentacja nr 33 (2025) | *Art and Documentation* no. 33 (2025) • ISSN 2080-413X • e-ISSN 2545-0050 • doi:10.32020/ARTandDOC